

РОЗВИТОК МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА ЯК СУБ'ЄКТА НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто два аспекти початку шкільного життя першокласників: рівень розвитку пізнавальної мотивації та особливості адаптивних механізмів школяра до нового виду діяльності. Мотиви виступають як особистісна властивість, що зумовлює успішність навчання і визначається низкою таких чинників, як ступінь функціональної зрілості організму, стан здоров'я, умови виховання в сім'ї та індивідуальний стиль розумової діяльності учня. Розвиток учня як суб'єкта навчальної діяльності відбувається в контексті особливостей його адаптивних механізмів до навчально-виховного процесу в школі, які мають індивідуальний характер. Показником змін у мотиваційній сфері учня є не загальне збільшення позитивного ставлення до навчання, а якісна зміна її окремих сторін, ускладнення взаємин між цими сторонами. При цьому структура та організація мотиваційної сфери стає доволінішою, більш регульованою волею, особистісно зумовленою.

Початок систематичного навчання є важливим етапом у житті дитини і спричинює докорінні зміни її звичного способу життя і діяльності. Спостереження фізіологів, психологів і педагогів свідчать, що серед першокласників є діти, яким через індивідуальні психологічні особливості важко адаптуватися до нових умов, вони лише частково справляються з режимом роботи та навчальною програмою. У школі – нове оточення, нові стосунки, нова форма поведінки, нова діяльність; відбувається різке зниження рухової активності (статичне навантаження), з'являється складна розумова робота, що вимагає великого напруження функціональних можливостей усього дитячого організму [2, 26; 3, 18].

Особливості навчання у сучасній школі пов'язані зі зростаючим обсягом інформації, значною інтенсифікацією

засвоєння матеріалу, з постійною модернізацією та ускладненням навчальних програм. Безперечно, умови навчання висувають до молодшого школяра високі вимоги. Важливо, щоб діти пройшли цей період без шкоди для свого здоров'я, не втративши інтересу до навчання, віри в себе, в свої сили.

Успішність навчання дітей у початкових класах визначається низкою чинників, зокрема таких, як особливості розвитку, ступінь функціональної зрілості організму, стан здоров'я дитини, умови виховання в сім'ї. При вступі до школи індивідуальні особливості дитини враховувались близькими людьми і в дошкільному віці не заважали її розвитку. У школі відбувається стандартизація умов. Результатом є відхилення від шляху розвитку дитини, передбачуваного вчителями, вихователями і батьками. Ці відхилення лягають в основу дитячих страхів, знижують волюву активність, викликають пригнічений стан [10, 124].

Питання, яким чином в умовах масової загальноосвітньої школи створити оптимальну ситуацію розвитку кожній дитині, зокрема тій, яка зазнає труднощів у адаптації до навчання, сьогодні хвилює багатьох учителів та батьків. Це питання можна розв'язати шляхом реалізації особистісного підходу до учнів, коли кожен школяр постійно відчуває, що він як особистість цікавить учителя і педагогічний колектив загалом. Успішне навчання першокласників залежить від кваліфікації, чуйності, доброзичливості вчителя, який з перших днів навчання повинен намагатися зрозуміти кожну дитину. Можна зробити дуже багато для кожного вихованця, навіть при кількості тридцяти учнів у класі. Адже у кожного школяра є притаманний тільки йому рівень розвитку особистісних характеристик, які є базовими на початку навчання дитини і протягом усього періоду її перебування у школі [4, 14–16].

Метою нашого дослідження є мотиви навчання як особистісна базова характеристика школяра, особливості адаптивних механізмів дитини до школи, власна відповідальність за результати діяльності, розвиток нових стосунків у навчально-виховному процесі.

Мотиваційна сфера особистості вивчається багатьма

психологами (В.Г. Асеев, В.С. Мерлін, Л.І. Божович, О.М. Леонтьєв, А.К. Маркова та ін.). Мотивація визначає загальну готовність прагнення дитини до свідомо поставлених цілей, навіть якщо при цьому необхідно долати різноманітні труднощі і перешкоди. Ці мотиви, спонукаючи до діяльності, разом з тим надають їй особистісного сенсу. Їх називають сенсоутворюючими. Інші, які співіснують з ними, виконують роль спонукальних чинників (часто дуже емоційних), позбавлені сенсоутворюючої функції. Їх називають мотивами-стимулами. Мотиви-стимули підключаються до окремих ланок (операцій) діяльності і забезпечують їх додаткове спонукування. Мотивами-стимулами є будь-які заохочення або покарання, які пов'язані з проміжними цілями і результатами діяльності. В структурі *однієї* діяльності мотив може виконувати *сенсоутворюючу функцію*, в структурі іншої — *функцію додаткової стимуляції* [3, 8; 5, 15].

Дослідження М.В. Матюхіна показують, що не всі мотиви учіння усвідомлюються молодшими школярами однаковою мірою [8, 305]. Складність і суперечливість мотиваційної сфери молодшого школяра є не лише в різному ступені усвідомленості мотивів, але і в тому, що мотиви, які мисляться і які реально існують, не завжди збігаються. Найчастіше мотив обов'язку виступає не як реально діючий, а як такий, що дитині його важко усвідомити. І навпаки, деякі мотиви учіння виступають у молодших школярів як добре усвідомлені, наприклад, мотиви самовизначення і самовираження [8, 317].

Шкільне навантаження викликає напругу всіх функціональних систем організму, а особливо центральної нервової системи. Надмірні для дитини емоційні, психологічні, розумові і фізичні навантаження можуть стати причиною погіршення, а то і зриву нервово-психічної сфери дитини, особливо, якщо у ранньому віці у неї були різні порушення, часті хвороби, затримки у психічному, фізичному або моторному розвитку. Мотиви діяльності виступають у цій ситуації і як стимули, і як регулятори адаптації дитини до шкільного життя [2, 25–28].

Слід враховувати, що виховання мотивації – це тривалий процес, пов'язаний із цілісним становленням особистості

школярів. Минає багато місяців копіткої праці, доки вдається зафіксувати тут очевидну і стійку зміну. Психологи доводять, що пізнавальні мотиви у школярів перебудовуються легше і швидше, ніж інші. Наприклад, за кілька місяців при систематичній навчальній діяльності, формуванні її компонентів у школярів вдається викликати чітку орієнтацію не тільки на результати, але і на способи роботи, тобто розвинути навчально-пізнавальні мотиви [1, 225–317]. Потрібні додаткові зусилля педагога, щоб зробити ці нові мотиви сенсоутворюючими, тобто додати їм особистісної характеристики. Як результат, у навчальній діяльності учня формується новий тип пізнавальної активності, що пов'язана з мотивацією [3, 17]. Пізнавальною активністю називаються всі види активного ставлення до навчання як до пізнання: усі види пізнавальних мотивів (прагнення до нових знань, до способів їх надбання); прагнення до самоосвіти; цілі, що це реалізують, емоції, що пов'язані з пізнанням.

У учня формується вміння перебудовувати свою мотиваційну сферу, підпорядковувати мотиви декількох видів діяльності, змінювати свої цілі. Тут закладається основа для становлення школяра як суб'єкта своєї мотиваційної сфери. На основі всіх цих змін учень формується як суб'єкт навчання [5, 13–24].

Інші мотиви, наприклад, соціальні, вимагають для свого формування комплексної виховної роботи, однак і для становлення у ході навчальної діяльності можна багато що зробити. Структура та організація мотиваційної сфери стає регульованою волею. Можна вважати, що в мотиваційній сфері настали необхідні якісні зміни, якщо школяра вдається виховати як активну особистість, діяльність якої спонукається системою діючих мотивів [6, 97].

У педагогічній психології загальновідомі шляхи формування мотивації дітей молодшого шкільного віку. Вони такі:

– шлях “зверху вниз” складається в процесі прищеплювання школярам ідеалів, зразків того, якими повинні бути мотиви навчання. На це спрямована вся система виховання у школі. Тут школяр засвоює “відомі” мотиви як ті еталони, за якими він звіряє свою поведінку, ототожнює свої мотиви з мотивами, запропонованими суспільством. Недостатність цього шляху

полягає в тому, що є небезпека чисто формального засвоєння необхідних спонукань;

– шлях “знизу нагору” полягає в тому, що дитина включається з допомогою дорослих у різні види діяльності і таким чином здобуває реально діючі мотиви. Недостатність цього шляху полягає в тому, що вчитель не завжди впевнений у формуванні саме тих спонукань, які необхідні [7, 24–37].

Інший напрям нашого дослідження – вивчення дітей молодшого шкільного віку з недостатньо розвинутими адаптивними механізмами до навчання як наслідком лише частково сформованої їх пізнавальної мотивації. Ця недостатність викликає труднощі у навчанні, тісно пов’язані з поведінкою школяра. Серед них значну групу складають гіперактивні, рухливо-тривожні діти. Наші спостереження свідчать, що такі діти збудливі, часом агресивні, роздратовані, вони важко переносять напруження, у них швидко знижується працездатність. Вони не в змозі організувати свою діяльність, не здатні фіксувати увагу на завданні, не можуть встановити нормальні стосунки з однолітками. Такі діти різко реагують на відмову задоволення своїх потреб, не володіють собою, зразу забувають про свої хороші наміри і роблять тільки те, що їм подобається, дає задоволення.

Порушення поведінки поєднується у цих дітей з комплексом труднощів з письма, читання, математики. Такі діти довго не можуть засвоїти правильне написання літер, їхні зошити часто брудні і неохайні. Особливості поведінки таких дітей – постійні конфлікти, бурхливі реакції, що суттєво ускладнюють ситуацію в класі.

Якщо в класі є така дитина, перш за все необхідна довірлива, доброзичлива бесіда з її батьками. Вчителеві часом важко зрозуміти батьків, які не бачать порушень у поведінці дитини, в її навчанні і вважають, що труднощі є результатом надмірної вимогливості вчителя, його суворості. Учитель, у свою чергу, вважає недостатніми вимоги батьків.

Серед різних прийомів педагогічної корекції спонукальної діяльності таких дітей корисно запропоновувати їм різні види діяльності, які вимагають фізичних затрат, моделювати

індивідуальну роботу учня на уроці, давати йому “важливі” доручення: принести крейду, намочити ганчірку. Не варто фіксувати увагу на неправильних вчинках. Доцільніше намагатися спокійно пояснити школяреві недоліки його поведінки. Вказати, що вже добре, а над чим ще потрібно попрацювати.

Наступна категорія дітей – з недостатнім рівнем розвитку адаптивних механізмів до навчальної діяльності – це діти з пониженим рівнем працездатності. Кожному вчителеві знайомі ці неухажні, забудькуваті учні з дуже нестійкою успішністю. Стомленість у них настає вже на першому уроці. Їм важко розуміти пояснення вчителя, вони сидять з байдужим поглядом, лягають на парту, інколи засинають. Уроки їм здаються надмірно довгими, вони часто скаржаться на головний біль, запаморочення. Стомленість у них проявляється у різко зниженій працездатності, сповільненому темпі діяльності. Як правило, вони не встигають виконувати завдання з усім класом. Під час уроку така дитина відволікається на будь-який зовнішній подразник, буває плаксивою, недбалою у роботі. Під час читання такі діти часто гублять рядок, не роблять наголосів за змістом. Така дитина дуже старанно готує вдома урок, але, відповідаючи в класі, губиться. Створюється враження, ніби вона його зовсім не вчила.

Нерідко ці діти ослаблені частими хворобами. Навчальні ситуації непосильні для їхньої нервової системи: надмірні емоційні, психічні, розумові навантаження, пов’язані зі вступом до школи, знижують і без того недостатні адаптивні механізми дитини до нового виду діяльності. Кожен вечір мама займається з нею, надолужує пропущене, вчить уроки на завтра, при цьому примушує кілька разів переписувати, доки не вийде гарно. А для таких дітей перш за все потрібний гнучкий режим: прогулянки на повітрі, денний сон, зменшення навчального навантаження і – за рекомендацією лікаря – додатковий вихідний день.

Велику тривогу у учителів викликає група “повільних” дітей. “Давай швидше! Знову вовтузишся!” – підганяють батьки. “Ну скільки можна писати одне речення?” – незадоволені вчителі. Це не хвора дитина – просто така особливість її нервової системи.

Як правило, ці діти цілком здорові і часто обдаровані. Вони

відрізняються від своїх однолітків тим, що у них повільний темп діяльності, а отже, повільна мова і письмо. Вони довше, ніж інші, включаються у роботу, важко переорієнтовуються з одного виду діяльності на інший. Такій дитині темп роботи у класі не під силу. Вона не встигає за урок написати необхідну кількість рядків, розв'язати всі приклади. Учень поспішає, нервує, вже весь "мокрий" від напруги, болить рука, а букви виходять все гірші та гірші, збільшується кількість помилок. Зошити таких дітей яскравіють червоним чорнилом: "Знову погано!" "Виконав тільки половину завдання! Де друге речення? Не стараєшся!".

Не завжди вчитель розуміє, що карає дитину за те, в чому вона зовсім не винна. Учитель повинен знати, що темп роботи – це індивідуальна особливість дитини, це не "добре" чи "погано". У кожної людини темп роботи свій і необхідно враховувати це у навчанні. Несправедливе покарання призводить дитину до розгубленості: адже вона так старалася. Як реакція на подібну ситуацію – хвороблива дратівливість, відмова від роботи, зневіра у своїх силах, стійка неуспішність. Вказані факти гальмують розвиток навчальної мотивації, заважають адаптації школяра до навчально-виховного процесу.

Для цих дітей важливо створити такі умови у школі і вдома, які дозволять працювати у звичному для них темпі, не підганяти, підтримувати, не забувати заохочувати, звертати увагу на кожне **успішно виконане завдання**. Це зніме у дитини страх перед школою. Вона переконається, що її старання помітили, а це означає, що не все так безнадійно.

У зв'язку з цим пригадується актуальна як ніколи думка Я. Корчака про вчителя, який не пригнічує, а **підносить**, не ламає, а **формує**, не диктує, а **вчить**, не вимагає, а **довіряє, переживає** разом з дитиною багато щасливих хвилин. Тож не забуваймо, що людство довіряє нам найдорожче – своїх дітей. А тому велика відповідальність лежить на нас, педагогах, за те, що ми в них "посіємо". Одна дитина на уроках уже з перших днів навчання спокійна, уважна, охайна. На парті у неї все до ладу, все лежить на своїх місцях; інша – жодної хвилини не може посидіти спокійно, крутиться, залазить під парту, штовхає сусіда. Вона принесла з

дому іграшку і зайнята нею на уроці. Ще дитина в класі – млява, на початку уроку вже втомлена, пояснення вчителя не слухає, думає про щось своє. Всі ці діти такі різні, але вони мають адаптуватися до школи, до режиму роботи на уроках, до перерв, до свого класу, до вчителя.

Отже, ефективність навчання перебуває у прямій залежності від двох взаємопов'язаних чинників: інтересу до навчання, який виражає безпосередню потребу оволодіння навчальним предметом і усвідомлення обов'язковості навчання, та сформованості відповідального ставлення до навчальної роботи, яке зумовлено не тільки мотивами навчальної діяльності, а й рівнем розвитку адаптивних механізмів учнів з перших днів їх перебування у школі. В процесі навчання ця взаємодія може спонукатися різними мотивами і мати різну значущість для школяра.

З опорою на особливості груп дітей учитель повинен орієнтуватися на перспективи, резерви, задачі розвитку особистості в молодшому шкільному віці і насамперед – розвиток пізнавальної мотивації учня, адаптивних механізмів до школи. Для цього треба виходити з вікової своєрідності мотивації як важливої особистісної характеристики будь-якого вікового періоду. Тому формування мотивації повинно спиратися на реальний рівень, що склався, припускаючи визначення найближчих перспектив розвитку особистості молодшого школяра.

Поєднання шляхів виховання і розвитку мотивів навчання повинно дати правильний симбіоз знаних і реально діючих мотивів, що забезпечують зрілість особистості школяра. Навчання в школі включає різні види впливу на мотивацію, причому виховання мотивації через види діяльності припускає використання не тільки навчальної, але і суспільно корисної та інших видів діяльності.

Шлях виховання мотивації через навчальну діяльність дуже ефективний, але недостатньо використовується в школі. Численні психологічні дослідження (П.Я. Гальперін, П.Голу, Д.Б.Ельконін, В.В.Давидов, Н.Ф.Тализіна, Т.І.Лях) показали, що характер мотивації можна програмувати через тип навчання: якщо в ньому відпрацьовується навчальна діяльність у єдності її компонентів

(мотиви та механізми), то у школярів складається внутрішня, стійка, узагальнена, особистісно зумовлена мотивація до навчання.

1. Акіменко Ю.Ф. Психологічні особливості використання логічної аргументації у мотивації учбової діяльності школярів / Проблеми розвитку психолого-педагогічної науки у науково-технічній творчості молоді. – К.: КДПІ, 1991. – С. 225 – 317.

2. Бомаріна В.С. Гуменюк Л.І. Вивчення мотивації учіння засобами педагогічної соціології // Психологія педагогіка. – 1997. – №1. – С. 25 – 28.

3. Борисова О.Й., Потапов А.С., Пфляумер З.Д. Исследование мотивационной сферы детей // Педагогика. – 1992. – №5 – 6. – С. 17 – 24.

4. Бурях І.С., Шило І.Л. Мотивація навчання // Педагогіка і психологія. – 1996. – №3. – С. 14 – 16.

5. Власова Н.Н. Изучение особенностей доминирования мотивов у детей младшего школьного возраста // Вопросы психологии. – 1997. – №1. – С. 16 – 18.

6. Карпенко З.І. Зміст і динаміка мотиваційної сфери особистості за Я.А.Коменським. – Львів: ЛДУ, 1992. – 165 с.

7. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. – М.: Просвещение, 1990. – 260 с.

8. Матюхина М.В. Мотивация учения младшего школьника. – М.: Педагогика, 1984. – С. 305 – 342.

9. Таргунова И.А. Мотивация как целеполагающий компонент учения / Новые исследования в педагогических науках. – М.: Педагогика, 1991. – 150 с.

10. Хекгаузен О.П. Мотивация и деятельность. – М.: Просвещение, 1989. – 235 с.

Антонина Ваврык. Развитие младшего школьника как субъекта учебной деятельности. В статье рассмотрены два аспекта начала школьной жизни первоклассников: уровень развития познавательной мотивации и особенности адаптивных механизмов школьника к новому виду деятельности. Мотивы выступают как личностное качество, которое обуславливает успешность обучения и определяется рядом таких факторов, как степень функциональной зрелости организма, состояние здоровья, условия воспитания в семье и индивидуальная степень умственной деятельности ученика. Развитие ученика как субъекта учебной

деятельности осуществляется в контексте особенностей его адаптационных механизмов к учебно-воспитательному процессу в школе, которые имеют индивидуальный характер. Показателем изменений мотивационной сферы ученика выступает не общее увеличение позитивного отношения к обучению, а качественное изменение ее отдельных сторон, усложнение отношений между этими сторонами. При этом структура и организация мотивационной сферы становится более произвольной, регулируемой волей, личностно обусловленной.

Antonina Vavryk. The development of a junior pupil as a subject of an educational activity. The article deals with two aspects of first-formers' school life beginning: the maturity level of cognitive justification as well as the peculiarities of adaptation mechanisms of a pupil to a new form of activity. The motive comes out as a personal quality that conditions the success of training and is determined by a number of the following factors: the degree of functional maturity of the organism, state of health, conditions of the family life as well as the individual style of mental activity of a pupil. The maturity of a pupil as a subject of an educational activity goes through the peculiarities of his adaptation mechanisms to the process of school education that has an individual character. It is not common increase of positive attitude to education that comes out the indices of changes of pupils' motivation sphere, but qualitative changes of its separate aspects as well as complications of the relations between separate aspects. In such a case the structure and the organization of motivation sphere becomes more arbitrary, will regulated, personally stipulated.